

УДК 37.013.73:001

Філянiна Н. М.

МЕТАФОРІКА ЯК МЕТОДОЛОГІЯ РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ

Обґрунтовано необхідність розуміння природи для подолання екологічної кризи, розглянуто можливості застосування герменевтичного методу природи та продуктивність метафор. Показано, що метафорика («світ як книга» Г. Блюменберга та «Земля – Гея» Дж. Лавлока) доповнює раціоналістичну аргументацію щодо необхідності розширення горизонтів розуміння природи, а також щодо сприяння мобілізації екологічної свідомості та дій на захист природи і довкілля.

Ключові слова: екологічна криза, розуміння природи, герменевтичний метод, метафора.

Анализируется необходимость понимания природы для преодоления экологического кризиса, рассматриваются возможности применения герменевтического метода и продуктивность метафор. Показано, что метафорика («мир как книга» Г. Блюменберга и «Земля – Гея» Дж. Лавлока) дополняет рационалистическую аргументацию относительно необходимости расширения горизонтов понимания природы, а также способствует мобилизации экологического сознания и действий на защиту окружающей среды.

Ключевые слова: экологический кризис, понимание природы, герменевтический метод, метафора.

The need to understand the nature to overcome environmental crisis is analyzed, the possibility of applying the hermeneutic method is considered. It is shown that metaphor (H. Blumenberg's «the world as a book» and J. Lovelock's «The Earth – Gaia») complements the rationalist arguments about the need to expand the horizons of understanding of the nature, as well as helps to mobilize environmental consciousness and actions to protect the environment.

The keywords: ecological crisis, understanding of nature, germanevtical method, metaphor.

Постановка проблеми. Упродовж усієї історії людина прагнула якомога глибше пізнати закони природи не лише для задоволення когнітивних потреб, а насамперед для використання природи як джерела матеріального добробуту, що мало наслідком інструменталізацію природи, позбавлення її самоцінності та редукцію до ресурсу для економічного зростання. Проте загострення екологічної кризи другої половини ХХ ст. показало обмеженість, а то й згубність такого підходу. Все частіше стали висловлюватися думки про необхідність глибокого розуміння природи як умови подолання екологічної кризи. Інакше кажучи, для того щоб зрозуміти, які наші дії є неправильними, руйнівними щодо природи, потрібно зрозуміти саму природу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У монографії «Соціальна етика та екологія» А. Єрмоленко досліджує потенціал застосування герменевтичних методів для розуміння як причин, так і шляхів подолання екологічних криз. Інтерес до герменевтичних методів під час пояснення природи та довкілля дозволяє говорити про **екологічну герменевтику** як про окремий напрям дослідження. А. Єрмоленко характеризує цей напрям як герменевтично-екологічну утопію, у якій здійснюється ще одна спроба подолати фаустівську позицію, подолати новоєвропейське раціоналістичне

ставлення до природи як до об'єкта, з одного боку, та осягнення її як суб'єкта або партнера, тобто як «носія іманентних смислів, які треба розшифрувати та зрозуміти», – з іншого [3, с. 194].

Формулювання завдань статті. Метою статті є аналіз концепції екологічної герменевтики та її потенціалу в подоланні екологічної кризи. Для цього слід розглянути суть герменевтичного підходу та можливостей його застосування в царині інтерпретації природи. Це дозволить виявити специфічні аспекти системи «людина – природа», де цей підхід може бути застосований.

Таким чином, постає питання про те, наскільки правомірно застосовувати герменевтичний підхід, що традиційно належить до методології гуманітарних наук, для тлумачення й розуміння природи, яка є об'єктом природознавства. Водночас виникають питання про межі застосування герменевтичного методу та про його продуктивність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Герменевтика традиційно визначалася як мистецтво тлумачення текстів, утіленням яких є книги, насамперед Біблія, та інші прояви думки. Формування філософської герменевтики стало наслідком дослідження проблеми тлумачення у двох аспектах: по-перше, розв'язання проблеми багатозначності знаків; по-друге, пошук відповіді на питання про співвідношення тексту й буття. Універсальна герменевтика ставила перед собою насамперед завдання визначення смислу будь-якого тексту в залежності від розуміння задуму автора, а не зв'язку між текстом і читачем. Разом з тим, читання як взаємодія між текстом і інтерпретатором є основою будь-якого розуміння [2].

До початку ХХ ст. проблематика герменевтики як розуміння тексту та проблематика філософії осмислювалися окремо. Від початку ХХ ст. терміни «герменевтика» та «герменевтичний підхід» починають пов'язувати з філософським осмисленням самого феномену розуміння, а отже, й усієї методології та практики гуманітарно-історичних дисциплін. В історичному науковченні В. Дільтея (1833–1911) герменевтика як мистецтво тлумачення писемних пам'яток (життєвих виявів) включається в процес пізнання логіки та методології гуманітарних наук і проголошується сполучною ланкою між філософією та історичними дисциплінами, головною складовою наукових основоположень про дух. Таким чином, герменевтика в традиційному розумінні становить гносеологічне підґрунтя й методологію гуманітарних наук [5, с. 115]. Німецький філософ Г. Блюменберг зауважує, що «герменевтика спрямована на те, що не просто мусить мати свій смисл і зберігати його крізь усі часи, а що саме через свою багатозначність включає витлумачення у своє значення», даючи своєму предмету змогу збагачуватися новими й новими витлумаченнями [1, с. 38]. З цих позицій, не лише книги, а й природа може розглядатися як предмет герменевтики.

На тлі екологічної та гуманітарної криз, взаємопов'язаність і взаємообумовленість яких є вже цілком очевидною, дослідники все частіше звертаються до теми розширення методологічного інструментарію науково-природничого пізнання та застосування методів гуманітарних наук. Як приклад можна згадати інвайронментальну естетику (environmental aesthetic). Це новий напрям естетики, що активно розвивається. Його визначають як естетику реального світу, що включає в себе природне довкілля, культурне довкілля й сконструйоване довкілля. Інвайронментальна естетика певною мірою протистоїть уявному світу мистецтва, хоча кордони між ними достатньо умовні. Предметом дослідження інвайронментальної естетики є краса довкілля [10, с. 17].

Ю. Сепанмаа розглядає інвайронментальну естетику як частину інвайронментальної або екологічної філософії, як розділу філософії, що здійснює рефлексії як над природничо-науковими дослідженнями довкілля, так і над соціальними й культурними аспектами взаємодії людини та навколишнього середовища [10, с. 27]. З цього випливає, що досягнути красу навколишнього світу та виробити естетичні стандарти організації довкілля людини відповідно до законів краси без розуміння краси й гармонії його природної складової неможливо.

Таким чином, актуалізується необхідність доповнення раціонального пізнання законів функціонування природи досягненням прихованих у ній смислів та їх витлумаченням (за Блюменбергом), що має сприяти глибшому розумінню як внутрішнього світу людини, так і світу, у якому вона живе. Одним із способів такого досягнення природи може бути «прочитання» природи подібно до прочитання книги.

Можливість метафоричного уподібнення природи книзі досліджує німецький філософ Ганс Блюменберг (1920–1996) у праці «Світ як книга», відстоюючи плідність метафор для пояснення світу. Потреба у метаформах, пише він, виникає тоді, коли ми «маємо справу з чимось, що можна витлумачити і що у свою чергу передує іншому, координує і забарвлює інші змісти, розташовуючись по цей бік предметної окресленості та не допускаючи повної невизначеності цілісності та можливостей», що постійно народжуються в досвіді [1, с. 32].

Свою працю Г. Блюменберг починає тезою «Книги та дійсність давно ворогують між собою». Завдяки написаним текстам у людини складається ілюзія про те, що книги і є набутком нашого знання і роблять зайвим «шукати знання поза ними». Тобто книги уособлюють світ неприродності. Як наслідок, постає завдання повернення книгам природи (природності) [1, с. 33]. Натомість Г. Блюменберг ставить перед собою завдання «вितворити зв'язок книги та природи». У його вченні сама природа постає як книга, що написана ієрогліфами, шифрами, математичними формулами. Визначаючи природу як книгу, що «приховує себе від читача» [1, с. 34], Г. Блюменберг зазначає, що близькість між природою і книгою є первинною, а ворожнеча – другорядною [1, с. 35]. Наприклад, новітні відкриття генетики дали можливість побачити в природі нову «насолуду читання» [1, с. 36].

Природа постає як книга або «єдина величезна бібліотека» [1, с. 526]. З такого розуміння світу природи випливає надзвичайно важливий висновок про те, що «світ утворює певну єдність і спорідненість, а водночас і неповторність своїх елементів» [3, с. 194]. Тому на людину накладається обов'язок опіки не лише над конкретними елементами природи – «над конкретними продуктами», як це людина звикла робити, поділяючи види рослин та тварин на корисні та шкідливі, а й над «усім розмаїттям природних видів» [1, с. 526]. Г. Блюменберг не надає конкретних рекомендацій щодо дій. Натомість він зауважує: «Метафора природи як бібліотеки справляє, отже, враження не так вказівки та зібрання законів, як нерішучого пригадування про забуті коштовності, що їх могли б у певних випадках потребувати» [1, с. 526].

Г. Блюменберг як філософ і методолог гуманітарних наук, співзасновник дослідницької групи «Поетика та герменевтика», не ставить перед собою безпосереднє завдання мобілізації екологічної свідомості, але усвідомлює самоцінність природи, без якої не може бути повноти буття світу та людини. Тому його інтерпретації метафори світу як книги надають плідне підґрунтя для переосмислення світу, в якому ми живемо,

бачення шляхів його досягнення, що може мати цілком практичні виходи у сферу методології охорони природи, екологічної освіти, економічної діяльності.

Так, усвідомлення «коштовності», його тотальної єдності й неповторності надзвичайно важливе під час екологічних криз та втрати гармонії між людиною та навколишнім світом. Перед людиною гостро постає завдання зрозуміти та пояснити природу в усіх її вимірах (екологічному, символічному, естетичному, освітньому, науковому тощо), а не лише в утилітарному – як джерело задоволення матеріальних потреб людини.

Аргументом на користь звернення до метафор є брак «точних понять» або неможливість їх використання в цілісному досягненні світу, коли людина прагне вхопити істину там, де вона уникає прямого вираження і є недоступною для досягнення раціональними методами. Тому вчення про метафори Г. Блюменберга, зазначає В. Єрмоленко, вступає в дискусію як із класичним раціоналізмом, так і з модерною науковою свідомістю [4, с. 11].

Метафорика містить вагомий евристичний потенціал у тих ситуаціях, де раціональні аргументи не завжди знаходять відгук й досягають свого результату. Йдеться, насамперед, про розуміння антропологічних наслідків глобальної екологічної кризи та усвідомлення необхідності змін у ставленні до природного світу та переосмислення засад людської діяльності. Дослідники б'ють на сполох у зв'язку зі стрімким зрушенням «простору безпечного існування» людини, що зумовлюється змінами клімату, порушенням озонового шару в стратосфері та біогеохімічного циклу, втратою біорізноманіття (щороку біосфера втрачає біля 100 видів на мільйон), окисненням океану, браком якісної прісної води та зниженням родючості ґрунтів, надмірним вмістом аерозолів в атмосфері й тотальним забрудненням хімічними сполуками та радіонуклідами, спираючись на цифри й факти [12]. На жаль, незважаючи на численні аргументи природознавців, їхні раціональні аргументи не знаходять належного відгуку ані в діях політиків, ані в свідомості широкого загалу.

Людям важко буває пов'язати всі ці численні факти й цифри в цілісну картину та співвіднести її з власним життям. Тому раціональні аргументи мають бути доповнені певними образами й метафорами, які апелювали б не лише до свідомості й розуму, а й до «екологічного несвідомого» [9] з метою мобілізації громадської думки та дії на захист природи.

Плідним прикладом метафоризації світу є гіпотеза Проматері-Землі, або Геї, яку запропонував свого часу британський вчений Джеймс Лавлок, де Земля постає як цілісний живий надорганізм [6].

Гіпотеза Геї, викладена в книжці «Гея: новий погляд на життя на Землі» («Gaia: A New Look at Life on Earth», 1979), ґрунтується на біохімічній моделі тривалого гомеостазу атмосфери, тобто стану рівноваги середовища, у якому відбуваються біологічні процеси. Автори гіпотези (сам Дж. Лавлок та його колега біолог Л. Маргуліс) припускають, що вся біота, океани, атмосфера та ґрунт є системою, здатною до саморегуляції задля підтримки умов, які забезпечують життя на планеті Земля. Спочатку дослідники порівнювали свою модель та її поведінку з біокібернетичною універсальною цілісною системою, що прагне до підтримки рівноваги (Biocybernetic Universal System Tendency (BUST) [8]. Ця цілісність здатна не лише до самоорганізації, а й підтримки довкілля в придатному для життя стані. Але вчені мали на меті не лише науково

пояснити механізми функціонування природних систем як цілісності та причини й наслідки екологічних криз, з якими зіткнулося людство в другій половині ХХ ст., а й довести це до свідомості широкого загалу. Тому, описуючи поведінку цієї системи, Дж. Лавлок не обмежується лише методом математичного моделювання біологічних процесів, а й викладає її, вдаючись до образів давньогрецької міфології, що ґрунтується на космізмі.

Таким чином, біокібернетична модель (BUST) була трансформована в гіпотезу Геї за іменем давньогрецької богині Матері-Землі. Крім того, поняття Геї Дж. Лавлок запроваджує з метою показати її відмінність від біосфери. Біосфера та біота, що становить сукупність живих організмів, формують лише частину Геї. Іншу частину формують каміння, повітря, світовий океан. Таким чином, життєдіяльність Геї забезпечується цілісністю живої та неживої матерії. Життя й умови життя є нероздільними, а поведінка Геї як цілісності не є сумою її складових. Прикметно також, що в заголовку книги «The Ages of GAIA: A Biography of Our Living Earth» Дж. Лавлок використовує поняття «біографія», тобто життєпис, «нашої живої Землі», а не історія чи еволюція, наголошуючи тим самим на подібності планети до живої істоти. Дж. Лавлок та його прибічники переконані, що Гея – це корисна метафора. Але метафорика Дж. Лавлока не вичерпується самим лише образом Геї.

Характеризуючи сучасні екологічні кризи, Дж. Лавлок зазначає, що за тривалий час існування Геї еволюція довіклля супроводжувалася радикальними змінами, але довіклля ще ніколи не перебувало в такому загрозливому для життя стані [8, с. 145]. Виходячи з уявлень про Гею як цілісний живий організм, він також описує глобальні екологічні проблеми, послуговуючись метафорами зі сфери медицини. Глобальне потепління він називає двоокискарбонна лихоманка («The Carbon Dioxide Fever»), зменшення озонного шару – озонемія, або озонна анемія («Ozonemia») тощо, але справжньою хворобою («Real Malady») він вважає діяльність людини, бо вона подібна до ракового утворення на планеті [8, с. 144–171]. Викладаючи «біографію Геї», Дж. Лавлок зауважує, що його гіпотеза – це лише думка однієї людини про світ, у якому ми живемо, і сам він не дає жодних приписів стосовно того, як мають жити й діяти люди, а лише загострює увагу на ймовірних наслідках.

Але, незважаючи на таку невтішну характеристику поведінки людини, автор гіпотези Геї залишає місце для оптимізму, висловлюючи переконання, що люди, як розумні істоти, завжди визнаватимуть й усвідомлюватимуть потребу в Землі. Крім того, в людині одночасно поєднуються як альтруїстичні, так і егоїстичні якості. Дотепер людина поводила себе здебільшого як егоїст стосовно до Праматері-Землі, але, культивуючи свої альтруїстичні мотивації, людина може прислужитися порятунку Геї.

Російський дослідник О. Казанський акцентує увагу на квінтесенції вчення Дж. Лавлока: Гея є самоцінністю й не може бути підпорядкована людині. Навпаки, людина має усвідомити себе як частину Геї і те, що здоров'я Геї – це і її здоров'я [6].

Іноді вчення про Гею визначають як системну організмичну науку про Землю – геофізіологію, що інтегрує в собі знання з біофізики, біології, біогеохімії, теорії систем тощо. Але значення Геї не зводиться лише до формування природничо-наукової теорії: її метафоричність, полісемантичність формулювань, рівень узагальнень надають їй метафоричного змісту. Ця метафора зачіпає глибинні архетипічні шари підсвідомості людей, викликає широкі асоціації та мобілізує до дій на захист «здоров'я Геї». Образ

грецької богині й організму надав емоційного забарвлення гіпотезі, сприяв її популяризації, що дуже важливо для залучення уваги й формування екологічної самосвідомості у широкого загалу [6; 7, с. 230–232].

Оцінюючи гіпотезу Геї, видатний біолог Е. Вілсон стверджує, що її сильна сторона полягає, по-перше, у спробі подивитися на життя саме з голістичних позицій і, по-друге, в метафоричності гіпотези, що робить її привабливою для широкого кола людей, небайдужих до долі планети і життя на ній [13, с. 11–12]. Завдяки своїй метафоричності й водночас укоріненості в природознавство гіпотеза Геї набула значної популярності серед представників різних екофілософських течій (глибинна екологія, екологічний фемінізм) [9], а також прислужилася підґрунтям для обґрунтування квазімістичної біоцентричної етики та квазірелігії.

Підтвердженням плідності метафорики Дж. Лавлока є те, що вчення про Гею не лише збурило в наукових колах дискусії щодо механізмів підтримки сталості в системах планети Земля, а й викликало інтерес у людей, стурбованих долею планети Земля та місією людини на ній, таким чином довівши свою ефективність у мобілізації руху на захист природи та подоланні екологічних криз. Як приклад можна назвати «Рух Гея» в США (The Gaia Movement USA), який веде екопросвітницьку діяльність та здійснює численні проекти, що сприяють збереженню природи та підтримці екологічної рівноваги. Це, зокрема, проекти з озеленення міст, зменшення кількості побутових відходів та програми з вторинної переробки, залучення громад та навчання волонтерів у сфері збереження природи та підтримки екологічної рівноваги тощо [11].

Висновки. Таким чином, застосування методології гуманітарних наук, зокрема герменевтичного методу, для розуміння природи виявляє свою плідність та ефективність. Звернення до метафор («Світ як книга» Г. Блюменберга та «Земля – Гея» Дж. Лавлока) доповнює раціоналістичну аргументацію щодо необхідності розширення горизонтів розуміння природи, а також сприяє мобілізації екологічної свідомості та дій на захист природи і довкілля.

Література:

1. *Блюменберг Г.* Світ як книга / Ганс Блюменберг ; пер. з нім., передм., комент. В. Єрмоленка. – К. : Лібра, 2005. – 544 с.
2. *Богаčov А.* Герменевтика філософська / А. Богаčov // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 115–116.
3. *Єрмоленко А.* Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи / А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2010. – 416 с.
4. *Єрмоленко В.* Передмова перекладача / Володимир Єрмоленко // Блюменберг Г. Світ як книга / Ганс Блюменберг ; пер. з нім., передм., комент. В. Єрмоленка. – К. : Лібра, 2005. – С. 9–18.
5. *Кошарний С.* Герменевтика / С. Кошарний // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 114–115
6. *Казанский А. Б.* Феномен Геи Джеймса Лавлока [Электронный ресурс] / А. Б. Казанский. – Режим доступа: <file:///C:/Users/RGN/Documents/1/NNF/%D0%A4%D0%95%D0%9D%D0%9E%D0%9C%D0%95%D0%9D%20%D0%93%D0%95%D0%98%20%D0%94%D0%96%D0%95%D0%99%D0%9C%D0%A1%D0%90%20%D0%9B%D0%90%D0%92%D0%9B%D0%9E%D0%9A%D0%90.htm>
7. *Феномен соціоприродних систем. Світоглядно-методологічні нариси : монографія.* – К. : ПАРАПАН, 2009. – 284 с.
8. *Lovelock J.* The Ages of GAIA: A Biography of Our Living Earth / Lovelock J. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2000. – 255 p.

9. *Roszak T.* Where Psyche Meets Gaia / Roszak T. // *Ecopsychology: Restoring the Earth, Healing the Mind.* – San Francisco : Sierra Club Books, 1995. – P. 1–17.
10. *Sepänmaa Y.* The Beauty of Environment: A General Model for Environmental Aesthetic / Sepänmaa Y. – 2nd ed. – Denton, Texas : Environmental Ethics Books, 1993. – 191 p.
11. The Gaia Movement USA [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gaia-movement-usa.org/?q=node/12>
12. UNEP Year Book – 2010. – UNEP : Nairobi, 2010. – 66 p.
13. *Wilson E. O.* The Future of Life / Wilson E. O. – GB : Little, Brown, 2002. – 229 p.